

17. Харитонов Є. О. Принципи цивільного права України: до постановки проблеми // Актуальні проблеми держави і права. — 2008. — Вип. 38. — С. 7-13.
18. Потапова О. А. Классификация принципов гражданского права // Российский юридический журнал. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2001. — № 4. — С. 82-84.
19. Косова О. Ю. Оконституционном принципе защиты семьи государством // Правоведение. — 1997. — № 2. — С. 14-23.
20. Слепенкова О. А. Принципы исполнения обязательств: некоторые проблемные аспекты // Правовая политика и правовая жизнь. — 2006. — № 2. — С. 89-93.
21. Гражданское право : учебник. Ч. 1 / под ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристъ, 2002. — 536 с.
22. Косенка С. Принципы та джерела авторського права // Юридичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 57-60.
23. Андрианов М. Забезпечення виконання договірних зобов'язань та принцип публічності як елемент забезпечення виконання договірних зобов'язань // Юридичний журнал. — 2005. — № 6. — С. 69-75.

Анотація

Басай О. В. Система принципів цивільного законодавства. — Стаття.

Стаття присвячена визначенню системи принципів цивільного законодавства. Проаналізована система принципів цивільного права, визначені універсальні, загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи цивільного права, а також принципи окремих інститутів цивільного права.

Ключові слова: принципи, основи, галузь, інститут, цивільне законодавство, система.

Аннотация

Басай О. В. Система принципов гражданского законодательства. — Статья.

Статья посвящена определению системы основ гражданского законодательства. Проанализирована система принципов гражданского права, определены универсальные, общеправовые, межотраслевые, отраслевые принципы гражданского права, а также принципы отдельных институтов гражданского права.

Ключевые слова: принципы, основы, отрасль, институт, гражданское законодательство, система.

Summary

Basay O. V. The system of bases of the civil legislation. — Article.

The article is devoted to definition of system of bases of the civil legislation. The system of principles of civil law is analysed, universal, all-legal, interbranch, branch principles of civil law, and also principles of separate institutes of civil law are defined.

Keywords: principles, bases, branch, institute, civil legislation, system.

УДК 347.73

В. В. Хошуляк

СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ ФІНАНСОВОГО ПРАВА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У зв'язку з існуючими в сьогоденних умовах проблемами вироблення концептуальних наукових підходів до здійснення ефективного управління у сфері фінансів набуває важливого значення вивчення досвіду становлення науки фінансового права на початку ХІХ ст. Адже саме даний період характеризувався бурхливими процесами становлення системи центральних та місцевих органів

управління фінансами. Масштабність і складність завдань, які вимагали невідкладного вирішення, з одного боку, потребували великої кількості освічених та професійно підготовлених кадрових працівників, здатних ефективно реалізовувати програми і цілі державної фінансової політики. З іншого боку, зумовлювали розвиток глибоких теоретичних досліджень у сфері правового регулювання фінансових відносин.

Фінансово-правові ідеї та концепції першої половини ХІХ ст., що лягли в основу розвитку вітчизняної науки фінансового права, не отримали належного визнання в сучасній українській фінансово-правовій літературі. Дана проблематика досліджувалась переважно у працях вітчизняних вчених дореволюційного періоду, зокрема таких, як С. І. Іловайський, В. О. Лебедев, Г. І. Тіктін, І. Т. Тарасов, І. І. Янжул та рядом сучасних російських науковців, таких як: К. С. Бельський, О. Ю. Грачова, О. М. Козирін, В. М. Пушкарьова, І. В. Рукавішнікова, О. А. Ялбулганов та інших.

В даній статті ставиться за мету охарактеризувати процес становлення фінансово-правових досліджень у першій половині ХІХ ст. та визначити вплив наукового доробку вчених даного періоду на подальший розвиток науки фінансового права.

У Російській імперії на початку ХІХ ст. почали формуватись та активно розвиватись фінансово-правові ідеї і концепції окремих складових частин фінансового права. Їх характерною особливістю було те, що вони були продуктом нового світогляду, побудованого на принципово відмінних від феодальних цінностей засадах. Як точно відмітив О. Н. Козирін, тісний взаємозв'язок науки з вільнодумством був головною особливістю становлення фінансової і фінансово-правової думки в Росії [19, 15-16].

Однією з найбільш значущих робіт першої половини ХІХ ст., у якій міститься теоретичне дослідження основ податкової і грошової системи Росії, є праця Миколи Івановича Тургенева «Досвід теорії податків». Ця книга була найбільш фундаментальною працею свого часу, в якій викладено вчення про податки, що пізніше було розвинуто вітчизняною фінансово-правовою наукою.

Наукова праця М. І. Тургенева характеризує історичний процес формування фінансово-правової науки і її відокремлення від економічних наук, насамперед — від політичної економії. Автором була ґрунтовно вивчена європейська політико-економічна література на мовах оригіналу. Він критично оцінював погляди меркантилістів і фізіократів, схилившись до підтримки класичної теорії А. Сміта, Д. Рікардо та їх послідовників. Можна погодитись із думкою проф. О. А. Ялбуганова, що теорія фінансів М. І. Тургенева — це фактично блискуча популяризація вчення А. Сміта в Росії [21, 22]. При цьому принципи оподаткування А. Сміта, названі М. І. Тургенивим «декларцією прав платника», були для кріпосної Росії, з одного боку, науковим відкриттям, а з іншого — теоретичною підставою для боротьби за зниження важкого податкового тягара основної маси населення селянства. Відчуваючи всю скрутність соціального та фінансового становища переважної більшості селян — платників податку та бажаючи загострити увагу на цій проблемі серед наукових кіл, вчений писав,

що всі гроші від продажу власної книги передає на користь селян, що знаходяться в тюрмах за борги по сплаті податків.

М. І. Тургенев обґрунтував думку про те, що податки є необхідним елементом фінансової системи і охарактеризував їх як засіб до досягнення мети суспільства і держави. У зв'язку з цим він приділяв важливе значення мінімізації витрат на збір податків. Відштовхуючись від сформульованих А. Смітом принципів оподаткування, він здійснив спробу визначити власні правила оподаткування, до яких відносив: рівний розподіл податків; їх визначеність; збір у найбільш зручний час та їх дешевизну. З цих правил вчений виводив узагальнене правило при стягненні податків, яке було сформульоване наступним чином: «Податок завжди повинен стягуватись із чистих доходів, а не з капіталу, для того, щоб джерела державних доходів ніколи не виснажувались» [19, 141].

У роботі М. І. Тургенєва вперше у вітчизняній фінансово-правовій науці запропонований поділ податків на звичайні та надзвичайні, що за своїм змістом відповідає існуючому в сучасній науці поділу державних доходів на звичайні та надзвичайні. Щоправда, надзвичайні доходи М. І. Тургенєв ототожнює з державними займами, що, на нашу думку, було пов'язано із відсутністю розуміння природи податку, яке було вироблено у західноєвропейській та вітчизняній фінансово-правовій науці наприкінці ХІХ ст. Цим самим, на наш погляд, можна пояснити ототожнення М. І. Тургенєвим податку і мита. Окрему увагу вчений приділяв висвітленню проблеми перекладання податків — проблемі, яка за визнанням сучасних дослідників, є однією з найбільш гострих в сучасній теорії податкового права [15, 74]. Пропонуючи власну схему вирішення цієї проблеми, М. І. Тургенєв вводить у науковий обіг категорію «зрівняння податків», у зв'язку з чим відмовляється від абсолютних теорій перекладання ХУШ ст., які розвивали А. Сміт та Д. Рікардо. Він писав, що у стані фінансового добробуту держави всі податки розподіляються рівномірно між громадянами у відповідності до їх платоспроможності, тобто відбувається зрівняння податків [19, 217-237].

Як відзначив один із біографів М. І. Тургенєва Є. І. Тарасов, публікація книги «Досвід теорії податків» мала великий успіх як у наукових колах, так і серед державних діячів, і у 1819 році автор здійснив її друге видання. Позитивні відгуки на цю працю дали такі знакові постаті свого часу, як граф М. П. Румянцев, М. С. Мордвинов, граф С. О. Потоцький та інші [18, 393].

«Досвід теорії податків» став предметом комплексного критичного аналізу у статті М. Демидова, яка була видана у Санкт-Петербурзі у 1830 році. Її автор таким чином визначає мету і завдання власної праці: «Відаючи належне книзі «Досвід теорії податків», ми все ж наважимося вказати, що в цьому детальному дослідженні містяться як недоліки в самій теорії податків, так і певні правила та висновки, що побудовані виключно на логічних судженнях автора, які не узгоджуються з досвідом минулого та сучасними подіями. У зв'язку із цим ми і виразили намір опублікувати певні зауваження щодо цієї книги, яка заслуговує особливої поваги за чистоту і плавність викладу, яким відзначається дане дослідження [11, 3]. Приступаючи до аналізу «Досвіду теорії податків»,

М. Демидов звертає увагу на ігнорування історичних аспектів у розвитку податкових систем європейських держав, вказуючи на відсутність відомостей відносно тих податків, які існували на початку утворення європейських держав та Росії. Недоліком вважається відсутність у роботі пропозиції щодо удосконалення податкових систем вказаних країн. Найсуттєвішим недоліком вказаної праці, як вважає М. Демидов, є «хибна і нещасна думка автора про те, що податок, як і закон, є зло».

Справжнє визнання книги М. І. Тургенева відбулося лише у другій половині XIX ст. Саме в цей час було скасоване кріпосне право, відмінена подушна подать, ліквідована відкупна система стягнення податків, відмінені або зменшені у розмірі окремі податки на предмети першої необхідності, відбулись інші зміни, необхідність яких так палко відстоював вчений. Одним з перших у вітчизняній фінансово-правовій науці надав високу оцінку праці М. І. Тургенева проф. В. О. Лебедев, вважаючи її визначним явищем фінансової науки [9, 191]. З глибокою повагою та визнанням відзивався про «Досвід теорії податків» академік Російської академії наук І. І. Янжол, який, зокрема, писав: «Якби дана праця у свій час була б опублікована мовою, більш поширеною в Західній Європі, то вона би зайняла видне місце між кращими науковими творами початку XIX ст. із теорії податків і здійснила би вплив на подальший її розвиток. Автор ґрунтовно вивчив економічну літературу Німеччини, Англії і Франції і на відміну від більшості сучасників формулює при цьому власну думку. Його книга детально трактує всі питання про податки, починаючи від їх виникнення та джерела, закінчуючи описом різноманітних їх видів, при цьому, паперові гроші розглядаються як особливий вид податків. З об'ємними відомостями автор поєднує тонкий аналітичний розум і дар прекрасного викладу. Його критичні зауваження на окремі погляди Юма, Канара та інших зберігають власну цінність до цього часу. За умовами того часу і відповідно до стану фінансової науки на Заході, твір М. І. Тургенева тривалий час залишався у нас оазисом в пустелі» [23, 855-856].

На думку В. В. Святловського, М. І. Тургенев є новатором у сфері фінансів і першою людиною, що створила видатне вчення про податки. На підтвердження своїх слів, В. В. Святловський звертає особливу увагу на висновок М. І. Тургенева про неможливість ототожнення права вимагати податків із правом їх встановлення [16, 56-57].

Найбільш високу оцінку твору М. І. Тургенева як «самої видатної події в розвитку російської фінансової науки» надав професор фінансового права С. І. Іловайський. На його думку, дана праця відрізняється чудовою ясністю викладення та начитаністю і освіченістю її автора. Вчений справедливо відзначає, що робота М. І. Тургенева стала першим російським спеціальним твором, присвяченим податкам та написаним в напрямку розвитку ідей Адама Сміта [7, 37].

Книга М. І. Тургенева була піддана глибокому та детальному аналізу з боку радянських вчених істориків, фінансистів, юристів. Так, проф. Є. І. Тарасов підкреслював особливу цінність третьої глави праці, що надає найбільш повну

характеристику класифікації джерел і способів оподаткування. На думку критика, М. І. Тургенева надав дуже вдале для свого часу визначення податку та розкрив зміст головних правил оподаткування [18, 398].

Більш пізні радянські праці, присвячені аналізу наукового доробку М. І. Тургенева, «страждали» певним ідеологічним забарвленням. Як відзначав у передмові до перевиданої у 1937 році книги І. Г. Блюмін, вона привернула до себе значну увагу насамперед завдяки власній суспільно-політичній значущості. На його думку, М. І. Тургенев у «Досвіді теорії податків» протестує не лише проти кріпосного права, а й проти будь-яких форм зовнішньоекономічного примусу, в тому числі проти примусової роботи на користь уряду та проти будь-яких особистих повинностей [3, 106]. Велике значення творчості М. І. Тургенева на становлення вітчизняної економічної та фінансово-правової думки відзначали й інші представники радянської наукової думки [20, 114].

На вагому роль «Досвіду теорії податків» у становленні фінансово-правової науки вказують і сучасні дослідники історії фінансового права. Як відмітив проф. К. С. Бельский, книга М. І. Тургенева, яка поставила гострі економічні і фінансові питання російському суспільству, виховувала у його освічених колах смак до вивчення фінансової діяльності держави, піднімала проблему фінансової освіти в країні [2, 46]. На думку О. М. Козиріна, М. І. Тургеневу вдалося у найбільш повній формі розробити теоретичні основи вчення про податки. Тому, як вважає О. М. Козирін, М. І. Тургенев є одним з тих, хто стояв біля витоків російської фінансової і фінансово-правової науки. Про те, що глибока теоретична значимість і актуальність «Досвіду теорії податків» не залежить від суспільно-політичних умов держави, свідчить також перевидання цієї праці у радянський період (1937) та у сучасних умовах (1998).

Не менш вагоме значення на становлення науки фінансового права мала робота М. Ф. Орлова «Про державний кредит», яка була першим спеціальним дослідженням у сфері державного кредиту не лише в Російській імперії, а й у світі. Ідеї, викладені ним у своїй праці, були абсолютно новаторськими і значно випереджали час, у якому жив і творив автор. Так, уже в передмові вчений заперечив побутуюче ототожнення природи приватного і державного кредиту, вперше сформулював переваги державного кредиту і підкреслював значення фондової біржі для його розвитку. Він відкидав думку про те, що кредит є надбанням виключно держав з конституційною формою правління, оскільки, як вважав, цей фінансово-правовий інститут не залежить від форми правління держави. Очевидно, що М. Ф. Орлов писав дану працю, маючи на меті не лише збагатити фінансову теорію, а й сподіваючись, що його ідеї знайдуть своє впровадження у правовій практиці. Цьому сприяла і суспільно-економічна ситуація в Російській імперії. Так, в першій половині XIX ст. було здійснено ряд заходів щодо впорядкування функціонування правового інституту державного кредиту з метою оздоровлення державних фінансів. Як відзначив професор П. П. Мігулін, правова реформа державного кредиту 1810 р. та грошова реформа Е. Ф. Канкріна у сфері впорядкування державного кредиту становлять одну із самих світлих сторінок в історії російських фінансів [10, 53].

На противагу М. І. Тургеневу, який виступав захисником економічної свободи і невтручання держави в економіку, М. Ф. Орлов позиціонував себе як прихильник «сильного і багатого уряду, який здатен на господарські перетворення за допомогою державного кредиту і відповідної системи податків. До заслуг вченого належить те, що він одним з перших у фінансово-правовій науці звернув увагу на взаємопов'язаність податків і державного кредиту, відмічаючи, що помірні податки покликані покривати звичайні державні видатки, а державний кредит — задовольняє надзвичайні чи непередбачувані потреби. Взаємозв'язок податків та державного кредиту М. Ф. Орлов виводив у такій формулі: «хороша система податків є найпершою підставою для кредиту; застосування кредиту спонукає до покращення устрою податків» [12, 321-322].

Ідейною лінією даної праці було обґрунтування великої практичної значущості державного кредиту. Так, на думку М. Ф. Орлова, даний фінансово-правовий інститут сприяє розвитку промисловості, землеробства і торгівлі, дозволяє ефективніше використовувати робочу силу, відмінити податки або знизувати їх розмір. Позитив державного кредиту вбачався у його «благодатному впливі» на народну освіту і виховання та підтримці на належному рівні фінансових ресурсів народу. Таким чином, підсумовував М. Ф. Орлов, державний кредит є справжнім способом вирішення проблеми державних переворотів. «Єдиним справжнім скарбом мудрих правителів є система позичок, заснована на правилах державного кредиту... кредит у самому високому сенсі цього слова є однією з найголовніших необхідностей нашого часу» — писав вчений [12, 343-344].

У своїй роботі М. Ф. Орлов зачіпав також проблему правової природи оподаткування. На його думку, податок є пожертвуванням власності, що здійснюється громадянином для користі і безпеки всього суспільства. Таким чином, погляди автора перекликаються з думками окремих сучасних дослідників, які визначають податок як кредит, що передається публічному суб'єкту для реалізації соціально значущих цілей та завдань [17, 28].

Таким чином, М. Ф. Орлов встановив основи теорії державного кредиту у вітчизняній науці фінансового права, яка зберігала власну актуальність і для сучасної практики фінансово-правового регулювання.

Слід відзначити, що книга М. Ф. Орлова не була у свій час достойно оцінена у науці фінансового права. Будучи опублікованою анонімно 1833 році, вона вийшла в друк під назвою «Твір, написаний на початку 1832 року». Без цензурних купюр книга була видана в Німеччині у 1840 році під назвою «Про державний кредит. Твір російського державного діяча» [22, 289]. Як вказує О. А. Ялбулганов, публікація даної книги не викликала широкого інтересу у читацькій аудиторії. Перша та єдина за життя автора критична публікація на його працю була розміщена в журналі «Бібліотека для читання». В ній рецензент робив висновок, що дана книга «достойна уваги публіки — особливе в частині висвітлення фінансового становища Англії» [22, 290].

Довгий час робота залишалась незатребуваною і у науковому середовищі. Лише у 1841 році. І. Горлов у своїй праці «Теорія фінансів» визначав працю

М. Ф. Орлова однією з найбільш значущих робіт у сфері кредиту і тим самим вперше назвав ім'я автора опублікованої книги [6, 253].

Найбільша заслуга у поширенні наукового доробку М. Ф. Орлова у вітчизняній науці належить М. І. Боголепову. У своїй монографії «Державний борг. До теорії державного кредиту», опублікованої за матеріалами магістерської дисертації, вчений обґрунтовано доводить, що положення та наукові ідеї М. Ф. Орлова були закладені в основу теорії державного кредиту у західноєвропейській фінансовій науці, здійснивши таким чином опосередкований вплив і на становлення вітчизняних фінансово-правових поглядів у даній сфері [4, 181]. Цієї думки М. І. Боголепов дотримувався протягом всієї своєї наукової діяльності [5, 35].

Книга М. Ф. Орлова отримала визнання та високо оцінена у радянській науковій літературі як видатний витвір російської суспільно-політичної та економічної думки [22, 292-293]. Щоправда, науковий доробок вченого характеризувався переважно з ідеологічних позицій, в яких робився акцент на схожості його окремих ідей з положеннями марксистської доктрини, при цьому не згадувалось про значення даної праці на становлення науки фінансового права. Без перебільшення можна стверджувати, що «теорія державного кредиту» М. Ф. Орлова, як і «теорія податків» М. І. Тургенева, отримала нове життя у сучасній фінансово-правовій науці завдяки їх опублікуванню за редакцією О. М. Козиріна в серії «Золоті сторінки російського фінансового права» [12].

На нашу думку, найбільш точно значення наукової спадщини М. І. Тургенева та М. Ф. Орлова можна охарактеризувати словами англійського економіста У. С. Девонса, сказаними про вчених А. О. Курно та Г. Г. Госсена, творчість яких також отримала визнання лише після їх смерті: «Історія таких забутих книг воістину дивна і бентежна. Але одного разу їх цінність виявляється і приходиться заслужене визнання до тих, хто працював не у гонитві за славою, а розвивав власні ідеї як дерево породжує плоди» [1, 292].

Важливу роль у становленні фінансової правової науки мали інші праці, опубліковані в першій половині XIX ст. Серед них найбільш визначне місце посідає книга професора Казанського університету І. Я. Горлова «Теорія фінансів», опублікована у 1841 році [6]. Ми повністю з твердженням В. О. Лебедева, С. І. Іловайського та інших, що «Теорія фінансів» І. Я. Горлова, викладена за взірцем німецького підручника К. Г. Рау, відіграла визначальну роль у справі фінансової освіти російської молоді і її підготовки до практичної діяльності у фінансових державних структурах країни [9, 194; 7, 38]. Той факт, що юридичний аналіз фінансових питань, на думку К. С. Бельського, поєднується з економічним, і у кінцевому рахунку «юридичне трактування фінансової категорії усунене на другий план, чи взагалі відсутнє» [2, 47], ні в якій мірі не применшує величезне значення даної праці як першої комплексної російськомовної роботи у сфері теорії фінансів, що стала теоретичною основою для формування фінансово-правової науки.

У підручнику І. Я. Голова знайшли відображення три основних розділи фінансової науки: державні доходи; державні видатки та державний кредит. На нашу думку, основоположне теоретичне значення мало також визначення

І. Я. Горловим так званих «підготовчих понять», викладених ним у своїй передмові до книги. Зокрема, вчений коротко зупиняється на проблемі походження фінансів, надає визначення поняття теорії фінансів, характеризує зміст фінансової науки та її співвідношення із суміжними науками (економічними та юридичними) [6, 5-14].

Б'я І. Я. Горлова вписане в історію вітчизняної науки як ім'я вченого, що вперше ввів у науковий обіг поняття «фінансове право». Примітно, що під фінансовим правом І. Я. Горлов розумів не сукупність правових норм, а галузь специфічних знань, що мають власний предмет. При цьому, услід за К. Г. Рау та іншими німецькими фінансистами ХІХ ст., вчений трактував фінансове право як невід'ємну частину фінансової науки [6, 5].

Першою в історії фінансово-правової науки роботою, в назві якої застосовано словосполучення «фінансове право», була книга декана юридичного факультету Казанського університету професора фінансового права С. Г. Осокіна «Деякі спірні питання з історії російського фінансового права», опублікована у 1885 році [13]. Її автор приділив основну увагу роз'ясненню спірних моментів в історії митних платежів, однак, вважаємо, що його книга сприяла вкоріненню нового поняття в російську юридичну термінологію. Хоч дана праця і виходить за межі хронологічних рамок першої половини ХІХ ст., однак, на нашу думку, за своїм значенням і характером викладу вона обов'язково має бути врахована при характеристиці становлення фінансово-правової думки означеного історичного періоду.

Висновки. Таким чином, фінансово-правові ідеї першої половини ХІХ ст., які сформувались в умовах панування кріпосництва і феодальних виробничих відносин, не завжди були затребувані існуючою суспільною практикою і багато в чому випереджали свій час. Однак, разом з цим, вони означили напрямки майбутнього реформування фінансової системи та намітили перспективи удосконалення фінансового законодавства. Саме в даний період були сформовані передумови майбутнього інтенсивного розвитку фінансово-правової теорії і практики.

Література

1. Geschichte der Politischen Okonomie / Hrsg. Von H. J. Reektenwald. — Stuttgart, 1971. — S. 292.
2. Бельский К. С. Финансовое право: наука, история, библиография / К. С. Бельский. — М., 1995. — С. 46.
3. Блюмин И. Т. Экономические взгляды Н. И. Тургенева // Проблемы экономики. — 1936. — № 4. — С. 105-224.
4. Боголепов М. И. Государственный долг (к теории кредита) : типологический очерк / М. И. Боголепов. — СПб. : Изд-во О. Н. Поповой, 1910. — 581 с.
5. Боголепов М. И. Первая русская книга о государственном кредите // Советские финансы. — 1945. — № 5. — С. 35-39.
6. Горлов И. Теория финансов / И. Горлов. — Казань : Университет. тип., 1841. — 339 с.
7. Иловайский С. И. Учебник финансового права / С. И. Иловайский ; под ред. Н. П. Яснопольского. — Изд-е 5-е (посмертное). — О., 1912. — 604 с.
8. Козырин А. Н. Формирование науки финансового права в России в конце XVIII — начале XIX вв. // История финансового права России : сб. ст. / под ред. А. А. Ялбулганова. — М. : Готика, 2005. — С. 15-16.

9. Лебедев В. А. Финансовое право : учебник / В. А. Лебедев. — М. : Статут, 2000. — 461 с. — (Серия «Золотые страницы финансового права России»).
10. Мигулин П. П. Русский государственный кредит. Т. 1 / П. П. Мигулин. — Х., 1899.
11. Некоторые замечания на «Опыт теории налогов», изданный г. Тургеневым : сочинение Действительного Статского Советника Николая Демидова. — СПб., 1830.
12. Орлов М. Ф. О государственном кредите // У истоков финансового права / М. Ф. Орлов, М. М. Сперанский, Н. И. Тургенев ; сост. А. А. Ялбулганов ; под ред. А. Н. Козырина. — М. : Статут, 1998. — Т. 1. — С. 295-428. — (Серия «Золотые страницы финансового права»).
13. Осокин Е. Г. Несколько спорных вопросов по истории русского финансового права / Е. Г. Осокин. — Казань, 1855. — 41 с.
14. Пиксанов Н. Безызвестные статьи Н. И. Тургенева. (К истории русской публицистики) // Декабристы и их время. — М., 1932. — Т. 2. — С. 113-129.
15. Пушкарёва В. М. Становление финансовой науки в России (1808-1860 гг.) // Финансы. — 2006. — № 11. — С. 74-76.
16. Святловский В. В. К истории политической экономии и статистики в России : сб. ст. / В. В. Святловский. — СПб., 1906. — 200 с.
17. Соловьев В. А. А правовой природу налога // Журнал российского права. — 2002. — № 3.
18. Тарасов Е. И. Декабрист Н. И. Тургенев в Александровскую эпоху. Очерк по истории либерального движения / Е. И. Тарасов. — Самара, 1923. — С. 393-399.
19. Тургенев Н. И. Опыт теории налогов // У истоков финансового права / М. Ф. Орлов, М. М. Сперанский, Н. И. Тургенев ; сост. А. А. Ялбулганов ; под ред. А. Н. Козырина. — М. : Статут, 1998. — Т. 1. — С. 121-274. — (Серия «Золотые страницы финансового права»).
20. Штейн В. М. Очерки развития русской общественно-экономической мысли XIX-XX веков / В. М. Штейн. — Ленинград, 1948.
21. Ялбулганов А. А. «Опыт теории налогов» Н. И. Тургенева и развитие финансовой мысли в России XIX-XX вв. // История финансового права России : сб. ст. / под ред. А. А. Ялбулганова. — М. : Готика, 2005. — С. 21-28.
22. Ялбулганов А. А. Михаил Федорович Орлов // У истоков финансового права / М. Ф. Орлов, М. М. Сперанский, Н. И. Тургенев ; сост. А. А. Ялбулганов ; под ред. А. Н. Козырина. — М. : Статут, 1998. — Т. 1. — С. 277-294. — (Серия «Золотые страницы финансового права»).
23. Янжул И. И. Финансовая наука (Россия) // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — 1899. — Т. 55. — С. 855-856.

Анотація

Хохуляк В. В. Становлення вітчизняної науки фінансового права у першій половині XIX ст. — Стаття.

У статті характеризується процес становлення фінансово-правових досліджень у першій половині XIX століття. Визначено вплив наукового доробку вчених даного періоду на подальший розвиток науки фінансового права.

Ключові слова: фінансове право; наука фінансового права; фінансова наука; фінансово-правові дослідження.

Аннотация

Хохуляк В. В. Становление отечественной науки финансового права в первой половине XIX века. — Статья.

В статье характеризуется процесс становления отечественных финансово-правовых исследований в первой половине XIX века. Определено влияние научного наследия ученых данного периода на дальнейшее развитие науки финансового права.

Ключевые слова: финансовое право; наука финансового права; финансовая наука; финансово-правовые исследования.

Summary

Khokhuliak V. V. The formation of national science finance law in the first half of the nineteenth century. — Article.

The article characterized the process of becoming domestic financial and legal research in the first half of the nineteenth century. The influence of the scientific heritage of scientists of the period on the further development of science finance law.

Keywords: financial law; science of financial law; financial science; financial and legal research.